

אהרון קלמן חילופי נוסח בתנ"ך

המתח בין קדושת התורה לבין חילופי הנוסח שבה

מבוא

כאשר אנו מסתכלים על ספרי התורה שבשימוש כיום, אפשר לראות שהספרים מבוססים על מספר כתבי יד ומסורות שונות, ושאינן ספר אחד דומה לספר שני – אך ייתכן שהם יושבים זה לצד זה בארון הקודש. המהדיר של מהדורת ספרי הנביאים שהודפסה בסונצ'ינו בשנת 1485-6 כתב "כי אולם עם היות היו אצלנו העתקות רבות מדויקות וטובות ואשר נלמד במ ימים ושנים על ידי מבינים... לא נמלטו גם הם מהטעיות ושגיאות...".¹ להלן שתי טבלאות המסכמות כמה כללים שאנו מכירים בהם שינויים בספרי תורה שונים כיום:

(1) מספר האותיות בספרי התורה על פי המסורת:

המקור לספירה	מסורת החומש (הדפוס)	משנת-אברהם	ר' יחיאל הורוביץ	ר' מנחם עזריה מפאנו	ר' יעקב שור	תנ"ך קורן (אשכנז)	כ"י יוצאי תימן	'הכתר'
כמות האותיות	304,809	304,805			304,801	304,802		

(2) עימוד ספרי התורה:

תאג' (יוצאי תימן)	תיקון הסופר והקורא	עזרת סופר	רמ"ד	רמ"ה	רמ"ח
עמודים	226	128	264	245	248
שורות	51	60	42	42	42

למרות שפרטים אלו עלולים להיראות כשוליים, הרי שהם באים להמחיש את מה שרוב האנשים היום יודעים: יש ספרי תורה שונים, וייתכן שהספר שבו קוראים בבית הכנסת של השכונה שונה מהספר שבו קוראים בישיבה או בבית הספר – אין מניעה גם לומר שאב ובנו

1. מובא במאמרו של מנחם כהן, 'האידיאה בדבר קדושת הנוסח', דעות מ"ז, תשל"ח.
2. ספרי התורה של ימינו נכתבים ע"פ 100 סוגים של תיקוני סופרים המצויים בספריה הלאומית בירושלים. מתוכם רוב ספרי התורה כתובים ע"פ ששה תיקוני סופרים שונים.

המתפללים בבתי כנסת נפרדים קוראים באופן קבוע מספרים שונים. כמו כן יש להדגיש שכל הדברים שהוזכרו לעיל פוסלים ספר תורה על פי הלכות ספר תורה של הרמב"ם.³ מהו אם כן הפתרון למתח התמידי בין התורה השמימית והשלמה לבין התורה האנושית ומלאת הטעויות שממנה אנו קוראים כל יום?

חוסר בקיאות ושיבושים אצל חז"ל

חז"ל עשו הרבה מאמצים על מנת למנוע טעויות. בין היתר ניתן לראות את החשיבות שבהגהות הספרים וחיפוש אחר טעויות, "אמר ר' יוחנן מגיהי ספרים שבירושלים היו נוטלין שכרן מתרומת הלשכה"⁴, ובמסורת נוספת ש"רבי תנחום... בשם רבי שמלאי מגיהי ספר העזרה נוטלין שכרן מתרומת הלשכה"⁵. כמו כן ניקוד ופיסוק של ספר תורה פוסלים אותו מקריאה בציבור,⁶ וחז"ל אף יצאו בקריאה כללית לסופרים להיות זהירים בזמן העבודה על מנת שהאות ר' לא תהפוך לאות ד'⁷.

"שאל רבי חנינא בן עגיל את רבי חייא בר אבא: מפני מה בדברות הראשונות לא נאמר בהם טוב, ובדברות האחרונות נאמר בהם טוב? אמר לו: עד שאתה שואלני למה נאמר בהם טוב, שאלני אם נאמר בהן טוב אם לאו, שאיני יודע אם נאמר בהן טוב אם לאו..."⁸.

אמירתו של רבי חייא בר אבא מתמיהה, שכן הציפייה היא שכל אחד מחכמי התלמוד יכיר את התורה על פרטיה, ואם לא על פרטיה אז לפחות את המקורות העיקריים, אלו הנאמרים בתפילה, ובכלל אלו גם עשרת הדברות.⁹ בנוסף ישנה עדות עצמית על חוסר בקיאות בכתבי המלא והחסר¹⁰ של אביו לצד שאלות חוזרות של ר' יוסף לגבי הספירה של הפסוקים במקרא.

3. רמב"ם אהבה, הלכות ס"ת פ"י, הל' א'. מונה חיסור ויתור כפוסלים ספרי תורה. כמו שניתן לראות בטבלה לעיל – כל הספרים כיום יש בהם אותיות חסרות או מיותרות (שכן אין לנו דרך להכריע איזה מהספרים הוא הנכון).

4. בבלי כתובות ק"ו ע"א

5. ירושלמי שקלים מ"ח א.

6. מסכת סופרים ג'ה'.

7. מסכת סוטה דף כ ע"א.

8. בבלי בבא קמא נ"ד ע"ב – נ"ה ע"א.

9. בבבלי ברכות י"ב ע"א עשרת הדברות נמצאים ברשימה של הקטעים הנאמרים בתפילה: "וקורין עשרת הדברות שמע והיה אם שמוע ויאמר אמת ויציב ועבודה וברכת כהנים".

10. בבלי קידושין ל' ע"א.

אין הטענה כי חז"ל לא ידעו את מסורת הכתיבה, אלא שכבר בימיהם הם לא ידעו את חוקי המסירה של הכתיב המלא והחסר דבר שמוביל בטבעו לשינויים בגוף הכתוב. שינויים אלו אולי נראים כחסרי משמעות, אבל אצלנו מקובל לומר שהם פוסלים את הספר! חז"ל לא רק עמדו על האפשרות שייתכנו טעויות, הם גם ידעו להגיד שטעויות אכן קרו. להלן כמה דוגמאות לכך שהיה צורך להכריע בין נוסחים שונים של הכתוב. בתלמוד הירושלמי¹¹ מסופר על מציאת שלוש ספרי תורה בתוך העזרה (של המקדש) כאשר יש הבדלים של ממש במילים בין הספרים. מה עשו? הכריעו על פי הרוב – היו בודקים את גרסאות שלושת הספרים ומכריעים לטובת הגרסה שהיה לה רוב של שתי ספרים לעומת ספר בודד. הגרסה שזכתה לרוב נבחרה כגרסה שתכתב בספר התורה החדש. הדבר המעניין הוא שבכל הדוגמאות ההכרעה נעשית על פי רוב שונה, כלומר לא ניתן לומר שהיה ספר אחד פסול ושני ספרים נכונים.

ישנם מספר מקומות בש"ס שבהם יש דיון לגבי הצורה בה התורה ניתנה למשה, והאפשרות שהתורה כפי שהיא כתובה מולנו אינה כפי שהיתה מול משה והעם בהר סיני. במסכת מגילה¹² הדיון הוא לגבי צורת האותיות הסופיות (מנצפ"ך) והאם הם נכתבו במקור כאותיות רגילות או סופיות. במסכת סנהדרין¹³ יש מחלוקת לגבי השפה בה התורה נאמרה והכתב שבו היא נכתבה, כאשר האמירה שהתורה בזמנו של עזרא הסופר נכתבה ונאמרה בצורה שונה לעומת ימי משה. מסקנת הסוגיה היא שהתורה שמולנו היא מעין פשרה בין תורת משה לתורת עזרא.

הנקודה האחרונה שחשוב לציין כאן היא המודעות של חז"ל לכך שישנם מילים ואף פסוקים שייתכן ונכתבו במקום שאינו מקומם הנכון. באבות דרבי נתן¹⁴ יש דיון על הניקוד שמופיע מעל מילים מסוימות בתורה. עזרא הסופר אומר שכאשר אליהו ישאל אותו מדוע הוא ניקד את האותיות הוא יאמר שהוא לא היה בטוח אם הן צריכות להיכתב או לא. במסכת שבת יש דיון על הסימנים בצורת "נ" הפוכה הכתובים לפני ואחרי פסוקי "ויהי בנסוע הארץ"¹⁵ ואמירה לפיה הפרשה כתובה שלא במקומה הנכון – "פרשה זו עשה לה הקב"ה סימניות מלמעלה ולמטה לומר שאין זה מקומה...".

11. ירושלמי תענית כ' ע"ב.

12. בבלי מגילה ג' ע"א. עיין גם ירושלמי מגילה ע"א ד', לדיון דומה, שעיקרו השינויים בצורות הכתיבה של התורה.

13. בבלי סנהדרין כ"א ע"ב.

14. אבות דרבי נתן נוסחה א' פרק ל"ד, ד"ה עשר נקודות.

15. במדבר ל"ה פסוק י'.

מתוך האמור לעיל, נראה לומר שחלק מחז"ל¹⁶ היו מודעים לאפשרות שהתורה עברה שינויים במשך הזמן, שייטכן גם שהתורה שמולם היא תוצר של העדפת הנוסח הנפוץ על פני הנוסח היחיד ושאוּלי חלק מהדברים הכתובים בתורה אינם כתובים במקומם הנכון. אם זאת, ברור שחז"ל לא רצו שהשינויים הללו יימשכו, והם אף התקינו הלכות שנועדו לצמצם את האפשרות לטעות.

עדויות של ראשונים על שינויי נוסח

לאחר חז"ל, גם הראשונים היו מודעים לכך שנוסח התנ"ך עבר שינויים כתוצאה של ריבוי העתקות בידי סופרים שונים. להלן כמה דוגמאות למקומות שבהם הם מעירים שהנוסח שלהם לא תואם את הנוסח שמוּבא על ידי חז"ל בתלמודים השונים.

תלמוד בבלי: כתוב בגמרא "מעביר(ים)"¹⁷. בעלי התוספות מעירים על כך שבתנ"ך שבידינו כתוב את המילה בכתב מלא "מעבירִים". כמו כן מופיעה המילה "והנ(ו)שא"¹⁸, אבל שוב התוספות מעירים שאצלנו לא גורסים כך, אלא "והנשא", בכתב מלא.

תלמוד ירושלמי: בירושלמי¹⁹ מופיעה לנו אמירה לפיה שמשון שפט את ישראל 40 שנה, אבל אצלנו אין פסוק כזה, בעלי התוספות מזכירים את המקרה הזה בדיון על כתיב מלא וחסר במסכת שבת שהובא לעיל.

את הביטוי החריף ביותר לפערי הנוסח ניתן לראות במסכת ברכות, שם חז"ל מדברים על אלקנה (בעלה של חנה ואביו של שמואל), ומצוטט שם הפסוק "וילך אלקנה אחרי אשתו". פסוק זה לא מופיע אצלנו במקרא, ומסתבר שגם אצל התוספות הפסוק כולו חסר מהספר, וכך הוא כותב – "שיבוש הוא שאין פסוק זה בכל המקרא ולא גרסינן ליה". בעל התוספות כותב בלשון הכי פשוטה שיש כי הציטוט של חז"ל הוא 'שיבוש'!!

ניתן לראות הדרגתיות מסוימת בדוגמאות הללו. בשני המקומות הראשונים בעלי התוספות מעירים על הבדלים בכתב המלא והחסר, דבר שלא אמור להפתיע אותנו יותר מדי שהרי כבר האמוראים העידו על עצמם שאינם בקיאים ביתירות וחסרות. המקור השני מדבר על הבדל של מילה בין הספר של הגמרא לספרים של הראשונים – המספר עשרים משתנה לארבעים.

16. כאן מקום לציין שישנם חכמים שעמדו על כך שהנוסח הוא מקודש מכל וכל. בבבלי נדרים ל"ז ע"ב "אמר רבי יצחק מקרא סופרים ועיטור סופרים וקריין ולא כתיבן וכתבן ולא קריין הלכה למשה מסיני". אמירות דומות ניתן לראות במגילה י"ט ע"ב, רשב"א על מגילה ג' ע"ב, ועוד.

17. מסכת שבת נ"ה ע"ב ותוס' ד"ה "מעבירם כתיב".

18. מסכת נדה ל"ג ע"א ותוס' ד"ה "והנשא כתיב".

19. ירושלמי סוטה. פרק א' דף י"ז טור ב' / הלכה ח'.

זהו הבדל הרבה יותר גדול. המקור השלישי מדבר על פסוק שלם שמצוטט בגמרא ואינו קיים אצלנו. מקרה זה הוא כל כך קיצוני עד שהתוספות אומרים שזהו שיבוש בגמרא. למה שהתוספות יאמרו על פסוק שלם שהוא שיבוש ועל השאר לא? נראה לומר שהם מבינים שייטכנו שיבושים אבל רק עד לגבול מסויים. בשינוי המספרים לגבי זמן שפיטתו של שמשון התוספות מאוד חריפים והם כותבים (המשך ד"ה של שבת נ"ה) "הש"ס שלנו סותר הספרים שלנו". לעומת זאת, כאשר השינוי הוא כל כך גדול בעלי התוספות כבר לא מוכנים לקבל את היות הדבר שינוי בגרסא, ולכן אומרים שמדובר על שיבוש בספרי התלמוד. ניתן לראות שהרבה ראשונים שונים נדרשו לשאלה זו. **הרשב"א**²⁰ נשאל האם יש צורך לשנות את הספרים שמול השואל כדי שיתאימו מחדש לנוסח המסורה שהיה מול חז"ל והשתמר בספרי התלמוד. **הרמ"ה** כותב בהקדמתו לספר "מסורת סייג לתורה" על היות הספרים שבידי העם בזמנו ספרים משובשים ומלאי טעויות: "אם באנו לסמוך על הספרים המוגהים אשר בידינו גם הם נמצאו בהם מחלוקות רבות, ולולא המסורות שנעשו סייג לתורה כמעט לא מצא אדם ידיו ורגליו במחלקות". **ר' יום טוב ליפמן** בספרו "תיקון ספר תורה" מעיד על כך שספרי התורה של ימיו אינם ספרים נכונים "יען כי בעוונותינו הרבים... ולא נמצא ספר תורה כתובה כשורה... על כן יגעתי למצוא ספר תורה כתובה כתיקונה באותיות ובפתוחות ובסתומות ולא מצאתי, ואין צריך לומר בדקדוק חסרות ויתרות אשר נעלם מכל בני הדור, ועל זה אנו אנוסים...".

גם **הרמב"ם** מודע לבעיה. הוא כותב בהלכות ספר תורה²¹ שהוא רואה כי כל הספרים משובשים, ולכן הוא מחליט להתקין כללים המבוססים על ספר מסוים לגבי כל הספרים ממנו והלאה. לפי הספר "הידוע... ממצריים... שהגיהו בן אשר..." הוא כותב את הלכות ספר תורה – כמות המילים, האותיות והפסוקים. איזה אות היא אמצעית לכל ספר ואיך נראים פרקי השירה שבתורה.

הבדלים נוספים בין הראשונים לאחרונים

אפשר לומר שהמקור הכי חשוב אצל האחרונים (ואולי בכלל) בכל הקשור לדיון על חילופי הנוסח בין הנוסח שלנו לבין זה של חז"ל, נמצא בהערת הגיליון של ר' עקיבא איגר במסכת שבת נ"ה ע"א. ההערה שלו מובאת בעקבות שאלת התוספות על זמן שיפוטו של שמשון שהבאתי לעיל, והוא מדבר גם על ההבדלים שבין התלמוד לפרשנים השונים, וגם על ההבדלים בין הנוסח של בעלי התוספות לנוסח שלנו.

20. שו"ת הרשב"א המיוחס לרמב"ן, סימן רל"ב

21. הלכות ספר תורה, פרק ח' הלכות ד"ה'

בטבלה הבאה הובאו השינויים שרע"א מציין בינו לבין מקור אחר, כיוון שככל הנראה הנוסח שיש לו מולו הוא הנוסח שיש לנו מולנו. כתוצאה מכך זאת ההשוואה הכי קרובה שיש לנו להשוואה בין הדברים של חז"ל ושל הראשונים לבין הכתובים אצלנו.²²

גרסת ר' עקיבא איגר	גרסת הראשון
ויחל נמצא 4 פסוקים מהפרשה הקודמת	ויחל נמצא 2 פסוקים מהפרשה הקודמת (תוס')
המפטיר נמצא 3 פסוקים מהפרשה הקודמת	מפטיר לחול המועד פסח נמצא 2 פסוקים מהפרשה הקודמת (תוס')
כתוב "קרנת" בכתב חסר	בויקרא א' כתוב "קרנת" בכתב מלא (רש"י)
כתוב "טוטפת" בכתב מלא	בשמות י"ג "טוטפת" מופיע בכתב חסר (רש"י)

מתוך ההבדלים שהבאתי ניתן לראות שגם נוסחי המקרא שהיו מונחים מול בעלי התוספות ורש"י עברו שינויים עד שהגיעו לידינו של ר' עקיבא איגר.

מקום נוסף שבו רואים הבדלים בין ספר התורה שהיה לרש"י לעומת ספר התורה שמונח לפנינו, הוא בפירוש רש"י לתורה. ישנם כמה וכמה מקומות בהם רש"י מפרש את הכתיב המלא או החסר, אבל אצלנו כתוב הפוך. לדוגמא, בבראשית כ"ה:ו' רש"י כותב בד"ה הפילגשים: "חסר כתיב שלא היתה אלא פלגש אחת..." ובספר התורה שלנו כתוב פילגשים בכתב מלא.²³

מקרה קיצוני יותר של הבדל נמצא בפסוק ל"ב בפרק י"א של ספר בראשית, שם כתוב "ויהיו ימי תרח... וימת תרח בחרן". על פסוק זה כותב רש"י "בחרן: הנו"ן הפוכה לומר לך עד אברם חרון אף של מקום." ניתן להבין את דבריו של רש"י בשני דרכים. או שהאות 'ן' של המילה 'חרן' היתה כתובה הפוך, או שבספר שהיה מונח מול רש"י הסימן המכונה 'נון הפוכה' [=□] כמו שיש בפסקה של "ויהי בנסע הארץ" בספר במדבר פרק י'. בגלל ההערה של בעל ה'מנחת שי' במקום – "ראיתי כתוב בספר תאגי 'בחרן □', אני מעדיף את ההבנה השנייה (או שנצטרך לומר שיש שלוש גרסאות, שאחת מהן לא מוכרת מאף מקום למעט הערתו של רש"י).

יוצא מכאן שאם רש"י קרא מספר כשר, הרי שאנחנו קוראים מספר פסול, ואם הספר שלנו כשר אז הספר של רש"י היה פסול. בין כך ובין כך, אפשר לראות שבמשך כל הדורות יש שינויים בצורת הכתיבה של התורה, וכתוצאה מכך מתח אמוני-דת.

22. כל המקורות נמצאים בתוך הערת הגליון לרע"א במסכת שבת נ"ה ע"ב
23. דוגמאות נוספות לדבר אפשר למצוא ב; שמות כ"ה:כ"ב ד"ה 'את כל אשר', דברים א':י"ג ד"ה 'ואשימם בראשיכם', ועוד.

התייחסות דתית לחילופי הנוסח בתורה

מרגע קבלת העובדה המחקרית לגבי קיומן של מסורות מקבילות אנחנו חייבים לשאול לגבי הבחירה, או ההעדפה, של מסורת אחת על פני האחרות. הבחירה מתחילה בשאלת הרכבת הקנון או הקודקס, וההחלטה על איזה ספר להכניס ואיזה להוציא. את הדיונים של חז"ל בנוגע לבחירת הספרים אנחנו יכולים לראות במשנה של מסכת ידים²⁴ ובדיונים על ספר בן-סירא בפרק 'חלק'²⁵, שהרי עצם השימוש של חכמים בציטוטים מתוך ספר בן סירא מלמד שלא כולם הוציאו אותו לחלוטין מהקודקס הדתי – אם לא בכתב אז בתודעה.

אחרי שהוחלט אילו ספרים מטמאים את הידים (כלומר שייכים לספרות הקודש) ואילו לא, צריך להחליט על הנוסח של הספר. את הדברים ניסח בצורה טובה ז. רובשוב כאשר כתב "ואף אחרי אשר הופרשו עשרים וארבע הספרים... עוד נשארה עבודה רבה לקבוע את הנוסח המדויק שלהם לכל פרטיו"²⁶. את ההדים של דיון זה ניתן לראות בתנ"ך קורן, בו מודפס ביהושע י"א לקט פסוקים על שבט ראובן שאינו מופיע ברוב הדפוסים. ליד הפסוקים הללו יש הערה של המדפיסים הכותבים "מקצת ספרים זה מופיע".

"אמר הכוזרי: מה אפוא יש לעשות, אם ימצא שינוי באחד מכתבי היד של ספר התורה או בשנים ויותר?"²⁷, ותשובת החבר היא שאנחנו הולכים אחרי רוב הספרים. בהמשך הדברים הכוזרי מקשה שאלה עוד יותר רלוונטית אלינו: "ומה נעשה אם נמצא בכתבי יד של המקרא אות אחת הנראית כמנגדת לנהג הלשון – למשל: 'צדו צעדינו' – במקום 'צרו צעדינו'... ורבים כאלה אשר אין להם מספר ואין לכללם בכלל אחד, - האם עלינו לשנותה ולהתאימה לנהג?"²⁸. המחקר והמציאות ההיסטוריות של הדורות האחרונים מראים לנו שהשאלות ההיפותטיות של הפכו רלוונטיים לחיים הדתיים של האנשים המאמינים.

אציג כאן כמה גישות שונות להתמודדות עם השאלה שהוצגה. צבי הירש מייצג את העמדה לפיה אין ואסור שתהיה השפעה לעדי נוסח שונים על עולמנו הדתי. לעומתו מנחם כהן מייצג את התפיסה המפרידה בין העולם הדתי לעולם המחקרי, ובתגובה אליו עמדתו של הרב ברויאר השואף לאחדות. הרב אביה הכהן מייצג בדעותיו את החשיבות הדתית שבמחקר וחיפוש עדי הנוסח, אך הוא מגדיר אותם ככלי עזר פרשניים בלבד.

24. משנה ידים פרק ג' הלכה ה'

25. מסכת סנהדרין ק' ע"ב. ראה גם את שימוש חכמים בבן סירא ב: בבא בתרא קמ"ו, נדה ט"ז, חגיגה י"ג ועוד.

26. מפרד"ס התנ"ך (מחקרים במקרא ובתולדות ביקורת המקרא), זלמן שז"ר. קרית ספר, תשל"ט. עמ' 25.

27. ספר הכוזרי, מאמר שלישי, פסקה כ"ו.

28. ספר הכוזרי, מאמר שלישי, פסקה כ"ח.

צבי הירש הירש לא דן בשאלה הכללית של נוסח²⁹, אלא באפשרות לשנות את הנוסח הקיים מול גילוי נוסח איכותי ואמין שלא היה גלוי לציבור קודם לכן. הדיון הזה לא מתרחש על רקע של חקר הטקסט, אלא בתור תשובה לפרסומים של כתר ארם צובא. ברור למחבר שהטקסט שמולו הוא טקסט קדוש ליהודים באותה המידה שהדפוסים על בסיס כ"י לנינגרד קדושים לנו, והוא מנסה לנמק למה זה שיש הבדלי נוסח בין השניים לא צריך להשפיע עלינו. המחבר טוען שהיכוח על האפשרות לשנות אינה רלוונטית כיוון שהוכרעה כבר לפני כמה דורות כאשר ר' פסח פינפער מוילנא החליט להגות את הכתבים בצורה מדויקת בכל מה שקשור לפרשיות הפתוחות והסתומות. "לאחר מאמצים הצליח... לאסוף כשבעים כתבי יד עתיקים כולל כתבים מספרי ספרד הידועים כמדויקים ביותר..." בהמשך ממשיך המחבר ומסביר שכל הדברים האלו לא משנים כל כלל ועיקר, כיוון שלא האמת ההיסטורית חשובה אלה אך ורק מה שאנחנו קידשנו, וכך הוא כותב:

"יכול הקורא להשיב לבד על כל התמיהות [...] הדבר אינו בגדר פלא שהבית יוסף ור' משה איסרליש לא פרסמו נוסח הכתר, דהא אינו אליבא דהלכתא! הוא אינו נוסח שלנו לא בתורה ולא בנביאים וגם לא בכתובים [...] ואין כאן מקום להאריך יותר, אע"פ שיש עוד הרבה להוסיף."

הנוסח שנקבע להלכה לאורך הדורות הוא הנוסח הקדוש, ולא נוסח אחר, גם אם יצליחו להוכיח שהוא יותר אמיתי מבחינה היסטורית. חשוב לציין שבמשך כל הספר המחבר מנסה להוכיח שאין שום צורך לעבור לכתר ארם צובא כיוון שהוא היה מוכר וידוע ובכל זאת לא פסקו על פיו הלכה, ואם כך הרי שהוא אינו רלוונטי לעולם הדתי וההלכתי שלנו.

לשיטתו של **מנחם כהן**, קדושת הטקסט אינה מתוקף מסירתה משמיים ומעברה מדור לדור. הטקסט קדוש כי חז"ל ואחריהם אנחנו החלטנו לקדש אותו. הטקסט המקורי אינו בהכרח הטקסט ההלכתי, וכמו שרשב"ם³⁰ מסביר שביאור דברי הפשט אינו קשור להלכה כך גם כאן. אנחנו יכולים לנסות ולשחזר את הכתוב כדי לפתור בעיות טקסטואליות אבל אין זה אמור להשפיע אליבא דהלכתא³¹.

כלומר, אין קשר בין מה שכתוב בתורה להלכה המעשית שלנו. הטקסט ההלכתי המחייב נמצא בש"ס ופוסקים ולא בספרי המקרא, ולכן הבדלים בספרות המקראית לא אמורים

29. מבוסס על ספרו בירור מסורת נוסח התנ"ך. צבי הירש, הוצאת ישיבת מיר, תשס"ג

30. רשב"ם בראשית ל"ז פסוק ב', ד"ה "אלה תולדות יעקב"

31. מתוך מאמרו בדעות מ"ז

להשפיע על חיי ההלכה המעשיים שלנו ביום יום. כך הוא כותב במאמרו "נראה לי איפה שקיומה של אידיאת קדושת הנוסח לאותיותיו... היא חייבת לינוק את תוקפה לא מן האמונה שבני אדם הצליחו לשמר את הנוסח כדמותו וכצלמו בכל מהלך מסירתו, אלא מן האמונה שניתנה סמכות דתית לבני אדם לקבוע את דמותו של הנוסח המוסמך לאותיותיו בכוחן של הכרעות הלכתיות, והדמות שנקבעה היא המחייבת מחינה הלכתית, גם אם מן הבחינה ההיסטורית יתברר כי אין היא 'נכונה' בכל פרטיה".

הרב ברויאר הגיב למנחם כהן, והנחת היסוד שלו היא שאנשים לא יכולים לחיות בסכיוזופרניה, ולכן אנשים לא יוכלו לקבל את התורה כמשהו בעל ערך דתי כאשר הם יודעים בוודאות כי הטקסט מולם שגוי. איך יכול להיות שהספר שאנחנו קוראים ממנו בתורה ובהפטרה הוא ספר שאנו יודעים שמלא שיבושים?³²!

אז מה עושים כדי להגיע להכרעה? צריך להכריע על פי הרוב (כמו בירושלמי), כיוון שהרוב מראה על שני דברים. ראשית, הכרעה על פי הרוב מראה על סבירות גבוהה יותר. ככל שנמצא יותר מקורות שווים בניסוחם ממקומות רבים יותר, כך תגדל הסבירות שזהו אכן הנוסח הנכון. הדבר השני שהרוב מראה הוא על כוונה. אם באמת יש שינוי נוסח מכוונים, הרי שאם הם השתרשו ברוב המסורות השונות ניתן להסיק שהשינוי חשוב ואפשר לקדש גם אותו. בהקשר זה ראוי לציין גם את דבריו של הרמ"ה בהקדמתו ל'מסורת סייג לתורה' בה הוא כותב כי "ויהי בראותי אני... חשתי להחליץ ולדרוש ולחקור... ונטוש ספרים חדשים מקרוב באו וללכת אחר הישנים הנאמנים ונטות בהם אחר הרוב כדרך שנצטוונו מן התורה בכל דבר המחלקות ללכת אחר הרוב שנאמר 'אחרי רבים להטות'..."³³

לעומת זאת, הכרעה מדעית אינה ההכרעה הנכונה. אין לנו את היכולת לעמוד תמיד על כוונת המחבר ולכן נשתמש בכללים מכללים שונים כדי לנסות להבין על פי השכל. אנחנו צריכים להבין על פי השכל שהדת אינה צריכה לקדש את המקור אלא את מה שרלוונטי מבחינתנו. ברגע שהחלטנו שהטקסט הוא הנכון הוא באמת הנכון, אם לא מבחינה היסטורית אז לפחות מבחינה דתית-אמונית.

הרב אביה הכהן טוען כי העדות הטובה ביותר לקדושת נוסח המסורה שבידינו היא העובדה שיש שיבושים בטקסט³⁴. אם אנחנו רואים את השיבושים הללו סביר מאוד להניח שאנשי

32. על פי מאמר תגובה למ. כהן: הרב ברויאר, 'אמונה ומדע בנוסח המקרא', דעות מ"ז, התשל"ח. עמ' 114-102.

33. מתוך הקדמתו לספר 'מסורת סייג לתורה'.

34. מתוך הנספח למאמר "ארון ה' – עיון בהופעות ארון ה' בספר יהושע", משלב ל"ד, התשנ"ט. עמ' 25-5.

הכנסת הגדולה והחכמים שבאו בעקבותיהם הכירו לפחות חלק מהשיבושים, ובכל זאת הם בחרו להשאיר אותם. למה? "ייתכן שהכתובים אכן משובשים... אך ייתכן שישנו עניין שלא עמדנו עליו."

יוצא מכאן שגם אם ישנן טעויות בגוף הטקסט המונח מולנו אין אנחנו רשאים לשנות אותם, שכן הקדושה של הכתובים אינה נובעת רק מקדמותם אלא גם ממסירתם לאורך הדורות. הנוסח שמולנו הוא הנוסח המקודש, אבל אין זה אומר שזה הנוסח הנכון. ניתן לעשות חלוקה בין האמונה הדתית שלנו במה שכתוב לבין הגרסאות הראשוניות. אנחנו צריכים לקבל את ההלכה כמות שהיא, אבל אסור לנו להתעלם מהנוסחאות האחרים שנמצאו – יש להם שימוש ככלי עזר פרשני.

הנוסחאות החדשים שנמצאו דוגמת התרגומים, הגניזה ומגילות ים המלח יכולים להוות לנו כלי עזר פרשני להבנת פשט הכתובים. צריך לדון בהבדלים שבין המסורות השונות ולהבין מתוך העיסוק בהם מה דעת ה' המתגלה אלינו בנוסח המקודש שלנו, כמו שהוא כתב במאמר: "גם אנו הלומדים חייבים ומחויבים לנסות ולפרש כל פסוק ופסוק באהבה וביגיעה... וייתכן והוא אכן משובש."

בעקבות הרב אביה הכהן

"ובראותי אני הצעיר באלפי את המקרה בלתי טהור הזה אשר קרה את כל הספרים ואת המסורות ובפרט בחסרות ויתרות..." כך פתיחת ה'מנחת שי' לעבודתו הגדולה של בירור נוסח המקרא והתחקות אחר הנוסח של התורה. אני ראיתי את מה שהוא ראה, אבל מזווית שונה. אני לא רוצה לדעת מה הנוסח שהיה מול חז"ל כאשר הם למדו תורה וגם לא כל כך חשוב לי לדעת אילו מילים נכתבים בכתב מלא למרות שהן אמורות להיכתב בכתב חסר וההפך. מה שהציק לי זה הפער בין היחס לתורה המתואר והמצופה לבין היחס שראיתי במציאות.

למה כוונתי? בכתבי קודש לא נוגעים, וכאשר מעתיקים אותם עושים זאת בחרדת קודש הן מהאובייקט והן מהמעמד, וברור שלא משנים את התוכן שלהם. דוגמא קיצונית לכך ניתן לראות בהקפדה של קהילת חאלב בכל הקשור לכתר ארם צובא: את השמירה הקפדנית על הכתר תיאר חכם יצחק שחייבר, יהודי מקהילת ארם צובה שהיגר לבואנוס איירס שבארגנטינה, במכתב ששלח לנשיא יצחק בן-צבי:

"אנשי הקהילה חששו פן [הכתר] ייגנב וגם חששו פן יצלמו אותו [...] וייחדו לו ארגז גדול מברזל [...] לארגז הזה היו שני מפתחות, [ש]לא היו נמסרים ביחד לגבאי אחד [...] רק היו נמסרים לשני אמידים וחשובים [כדי] שלא ייפתח הארגז הנ"ל אלא בנוכחות שניהם יחד

ותחת השגחת ועד הקהילה את הארגז שמו במערת אליהו הנביא בבית הכנסת הגדול (=בית הכנסת הקדמון)...³⁵

כפי שהראיתי ניתן לומר שחז"ל חלוקים בינם לבין עצמם בנוגע לתוקף ההיסטורי של האותיות, כאשר חלק יוצאים להגן על האמיתות ההיסטורית של כל תג ותג בתורה וחלק מוכנים לקבל את העובדה שהתורה עברה שינויים לאורך השנים – בלשון, בכתיבה ובצורת האיות.

ניתן לראות שחכמינו הראשונים והאחרונים מודעים לחילופי הנוסח ובין המתייחסים לכך אפשר למנות את רש"י, בעלי התוספות, המהר"ל מפראג, ר' עקיבא איגר, הרמב"ם ובעל ה'מנחת שי'. ככל הידוע לנו, זה שהם היו מודעים לאפשרות שהכתבים שמולם משובשים לא הפריע להם מחינה דתית, ואני לא חושב שיש צורך שזה יפריע לנו.

אז מה ההבדל ביננו לבין חכמים כגון ר' עקיבא איגר בכל הקשור לפערי נוסח? אני חושב שההבדל נעוץ בגישה שלנו לאותם הנוסחים. פירוש הדבר הוא שאנחנו מסוגלים לראות מהם ההבדלים העקרוניים ומה ההבדלים הלא משמעותיים בין נוסח המסורה המקובל לבין תרגום השבעים. אנחנו מסוגלים לראות קטעים מהמגילות שנמצאו בים המלח ולבדוק אותם אל מול התנ"ך שלנו בצורה משמעותית, ודרך זה אנחנו מסוגלים להגיע להבנה יותר גדולה של דבר ורצון ה' בעולם.

דוגמא לכך ניתן לראות בספר שופטים. בסיפור פסל מיכה המופיע בספר שופטים כתוב לנו ש"יהונתן בן גרשם בן מ'שה הוא ובניו היו כהנים...³⁶ והשם מנשה כתוב ב'נ' תלויה. ייתכן שהאות התלויה מלמדת על תיקון סופר למה שהיה כתוב מולו, ואם כן יוצא שהאנשים שכינה לשבט דן הם מצאצאי משה רבינו – "יהונתן בן גרשם בן משה". אם כך, צריך לשאול מדוע תיקנו את השם? איזה מסר מועבר לנו על ידי כך שכתוב "מנשה" במקום "משה"? רש"י כותב במקום: "מפני כבודו של משה כתוב נ'ן לשנות את השם ונכתב תלויה לומר שלא היה מנשה אלא משה". אפשר ללמוד מרש"י מסר חשוב, והוא שגם במקום בו הכתוב אינו משקף את כל האמת הוא עושה זאת כדי לומר לנו משהו. במקרה זה הכתוב שומר על כבודו של משה, אבל אני חושב שאפשר לומר זאת על עוד מקומות במקרא.

איני מתיימר לשנות את כל המקרא, אבל אני חושב ששימוש נכון בכלים חדשים דוגמת כתבי יד ועדי הנוסח שהתגלו בשנים האחרונות יכולים להעשיר את עולמנו הרוחני. ועוד, אני סבור

35. אמנון שמוש, הכתר, מכון בן צבי, 1987. עמ' 38.

36. שופטים פרק ל' פסוק י"ח

שהתעלמות או ביטול של כתבים אלו לא רק שאינה רעיון מועיל אלא היא תיצור ניכור ובעיות אמוניות אצל אנשים.

אסיים את דברי בציטוט מתוך דבריו של הרב אביה הכהן: "חכמים מנו י"ח תיקוני סופרים, אולם אנו איננו מחויבים למספר זה. מונח זה מאפשר להכניס לבית המדרש תחום רחב של דיונים שבמאות האחרונות לא נידונו בבית מדרשם של חכמים."³⁷

37. מתוך המאמר במשלב ל"ד שהובא לעיל.